

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

**III BEYNƏLXALQ HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏR KONFRANSI**

**III INTERNATIONAL CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE**

19.09.2023

QƏDİM DİYAR
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
1.028

III BEYNƏLXALQ HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏR KONFRANSI

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2709-4197/2023/2/2>

ANCIENT LAND
International scientific journal
Impact Factor
1.028

III INTERNATIONAL CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
(19.09.2023)

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrləri
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 31.01.2012.

Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

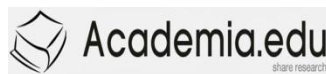
Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

qedimbeyn@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2707-1146
e-ISSN: 2709-4189
DOI: 10.36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

ÜZVLƏR

- Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI**, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vidas KAVALIŪSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kolleç / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filiali / Rusiya, Dağıstan Respublikası

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzinjan Binali Yildirim University / Turkey

Executive secretary

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

MEMBERS

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, The Dagestan Republic

Firuzə Kərimova
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
dr.gatibe@gmail.com

DİLDƏ QOŞA SÖZLƏR VƏ ONLAR ARASINDA SİNTAKTİK ƏLAQƏ

Açar sözlər: qoşa, söz, əlaqə, tabesizlik, dil

Keywords: double, word, connection, defiance, language

Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin bir növü kimi qoşa sözlər göstərilir. Digər türk dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin də leksik fondunun müəyyən bir qismini qoşa sözlər təşkil edir. Əslində türk dillərində qoşa sözlərin yaranma tarixi çox qədimdir. Ə.Rəcəbli qədim Göytürk dilində mürəkkəb sözlərdən danışarkən mürəkkəb sözlərin bir növü kimi qoşa sözləri də göstərir (Rəcəbov, 2003: 385-386).

Ümumiyyətlə, qoşa sözlər mürəkkəb dil vahidlərindən sayılır. Onların mürəkkəbliyi onunla səciyyələndir ki, onların morfoloji, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri birləşib bir tam vəhdət əmələ gətirir. “...Bu kateqoriya özündə həm mürəkkəb sözlərin, həm frazeoloji birləşmələrin, həm sərbəst söz birləşmələrinin, həm də digər struktur söz qruplarının (xüsusiləşməyən əlavələr, təkrarlar və s.) əlamətini birləşdirir” (Əlizadə, 2014: 15).

Qoşa sözlərin tərəflərinin ifadə vasitələrinə gəldikdə bu haqda dilçilər arasında demək olar ki, yekdil bir fikir hökm sürür. Türk dillərindəki qoşa sözlərin tərəfləri əksər vəziyyətlərdə sinonim və antonim, əksmənalı, yaxın mənalı sözlərdən ibarət olur. Müasir Azərbaycan dilində qoşa sözlər arasında defis işarəsi qoyulur. Lakin müasir türk dillərindəki

qoşa sözlər arasında defis işarəsi qoyulmur. Əslində qoşa sözlərin defislə yazılması məcburi və ya daimi deyildir. Dilin inkişafı prosesində qoşa sözlərin komponentlərindən birisi öz vurğusunu tamamilə itirə bilər. Bu kimi hallarda isə belə sözləri defislə yazmağa ehtiyac da qalmır.

Bəzi dilçilər qoşa sözləri mürəkkəb söz, bəziləri sabit birləşmə, bəziləri söz birləşməsi kimi qəbul edir. Bir çox alimlər qoşa sözləri söz birləşmələrinə bənzədirlər. Q.Kazımovun fikrincə, "...qoşa sözlər söz birləşmələrinin ibtidai və ilkin strukturuna yaxındır" (Kazımov, 2000: 38). Y.Seyidov da qoşa sözlərlə söz birləşmələrinin oxşar xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Alimin fikrincə, söz birləşmələrinin olduğu kimi, qoşa sözlərin də tərəfləri ayrı ayrılıqda ifadə olunur və ayrıca yazılır. Komponentlərin hərəsinin öz vurğusu olur (Seyidov, 1966: 57).

"...qoşa sözlər söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında keçid vəziyyətində olan xüsusi tipli söz qrupudur. Komponentlərinin mütləq semantik birlik əldə etməsi və birikməsi yolu ilə bu vahidlər mürəkkəb sözlərə doğru tədrici inkişaf prosesindədirlər" (Əlizadə, 2014: 24). Təbii ki, qoşa sözlərin böyük əksəriyyəti sonucda mürəkkəb sözə çevrilir.

"Söz birləşmələrindən bəhs edərkən türk dillərində çox yayılan və qoşa sözlər adı ilə məşhur olan "*əl-ayaq, qol-budaq, səs-küy, dərə-təpə, çay-may, kitab-mitab*" kimi ifadələr xüsusi olaraq diqqət cəlb edir. Bu cür sözlər Avropa dillərində, eləcə də rus dilində ancaq şifahi nitqlə bağlı olaraq işlənirsə türk dillərində məhsuldar sözyaratma üsullarından biri olub, həm ümumxalq danışiq dilində, həm də yazılı ədəbi dildə geniş dairədə işlənməkdədir və çox rəngarəng, zəngin xüsusiyyətlərə malikdir" (Seyidov, 1966: 11).

"Sintaktik yolla düzələn isimlərin bu tipi iki sözün birləşməsindən əmələ gələrək tərəfləri təşkil edən sözlərin leksik mənasına uyğun olaraq topluluq, ümumilik,

ekspressivlik ifadə edir” (Müasir Azərbaycan dili, 1980: 90). Əsərdə qoşa isimlər iki yerə bölünür: 1. Hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik sözdən təşkil olunur; 2. tərəflərdən biri (birincisi)lüğəti mənə daşıyır, ikincisi isə leksik mənadan məhrum olub, birinci sözün təhrif olunmuş səslənməsindən ibarət olur. İkinci tip, yəni, tərəflərindən biri leksik mənə daşımayan qoşa isimlər haqqında yazılır: “...

Belə sözləri şərti olaraq qoşa isimlər hesab etmək olar. Çünki ikinci tərəf müstəqil mənaya malik olmasa da, birləşmə daxilində xüsusi forma kimi qrammatik leksik mənə daşıyır. Birləşməyə topluluq və ümumilik çaları verir. Belə qoşa sözlər də müxtəlif yolla əmələ gəlir” (Müasir Azərbaycan dili, 1980: 91). Bu tip sözlər müasir Azərbaycan dilində aktiv halda işlənməkdədir.

Araşdırmadan belə nəticəyə gəldik ki, müasir Azərbaycan dilində qoşa yazılan sözlər dinamik şəkildə işlənməkdədir və belə sözlərin komponentləri arasında yalnız tabesizlik əlaqəsi mövcuddur. Demək lazımdır ki, tabesizlik əlaqəsi vasitəsilə yaranan bu sözlərdə qrammatik əlaqə işlək vəziyyətdə deyil. Çünki bu sözlər artıq digər mürəkkəb sözlərlə görünür ki, tabelilik əlaqəsi kimi dinamik deyil. Lakin yaranma yollarına görə belə sözlər tabesizlik əlaqəsi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Həmin sözlər söz birləşməsindəki mürəkkəb sözə keçid səciyyəli olduğunu qeyd etməyi vacib hesab edirik. Belə sözlər mürəkkəb sözlərə xas olan leksik, fonetik, sintaktik vəziyyətinə görə tamamlanmamışlar. Burada fonetik xüsusiyyət tamamlanmayıb.

Fonetik xüsusiyyət dedikdə qoşa sözlərin arasındakı fasilənin mürəkkəb sözlərin tərəflərinin arasındakı fasilədən çox olması, hər bir sözün müstəqil vurğuya malik olmasını nəzərdə tuturuq. Əksər qoşa sözlər bəzən bir sözlə ifadə oluna bilər. Biz qoşa sözləri sintaktik vahid deyil, leksik vahid hesab edirik. Amma həmin qoşa sözlərin mürəkkəb sözə çevrilməsi

sintaktik yolla gedir. Həmin sözlərin birləşməsi üçün tabesizlik əlaqəsi mühüm rol oynayır (Seyidov, Abdullayev, Məmmədli, 2014: 510).

Ədəbiyyat

1. Rəcəbov, Ə. (2003). Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı: Nurlan, 400 s.
2. Əlizadə, M. (2014). Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri. F.ü.f.d... dis. Bakı, 130 s.
3. Kazımov, Q.Ş. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 496 s.
4. Seyidov, Y. (1966). Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 340 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. (1980). 3 cildə, II c. Bakı: Elm, 510 s.
6. Seyidov, Y., Abdullayev, Ə.Z., Məmmədli, A.M. (2014). Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya, 4 cildə, IV c. Bakı: Elm və təhsil, 593 s.

Mələhət Qədirova

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
melahet.soltanqizi@gmail.com

VASİL BIKOVUN YARADICILIĞI AZƏRBAYCANDA

***Açar sözlər:** mətbuat, nəşr, tərcümə, hekayə, ədəbi əlaqələr*

***Keywords:** press, publication, translation, story, literary relations*

Adı dünya ədəbiyyatında Belarus və Rus yazıçısı kimi məşhur olan Vasil Vladimiroviç Bıkov milliyyətə Belarusdur. O, 1924-cü il iyun ayının 19-da Belorusiyanın Vitebsk vilayətinin Uşaçı rayonunun Bıçki kəndində dünyaya göz açmışdır. O, 1939-1940-cı illərdə Vitebsk rəssamlıq məktəbində təhsil almışdır. 1942-ci ildə ordu sıralarına çağırılmış, Saratov piyada qoşun məktəbini bitirmişdir. Gənlik illəri müharibə dövrünə təsadüf edən yazıçı müharibə qurtarıqdan sonra da ordu sıralarında xidmət etmiş, mayor rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Belorusiyanın tarixi keçmişinə nəzər salanda görürük ki, heç bir zaman müharibə etmək arzusunda olmayan beloruslar tək XX əsrdə iki böyük müharibənin istənmədən iştirakçısına çevrilərək Vətənin xilas yolunda canından, qanından keçmiş, minlərlə gənclərini şəhid vermiş, iqtisadiyyatının güclü böhran keçirməsinə baxmayaraq bir xalq, bir millət olaraq daim ayaqda durmağa çalışmışdır.

Böyük Vətən Müharibəsi başlayandan bir müddət sonra Vasil Bıkov yaradıcılığında müharibənin amansız faciələrlə dolu hadisələrini qələmə almış, bənzərsiz əsərlər yaratmışdır. Vasil Bıkov yaradıcılığa erkən başlasa da əsərləri 1947-ci ildən çap olunmağa başlamışdır. Yazıçının yaradıcılığının əsasını

təşkil edən müharibə mövzusu ilk dəfə onun 1949-cu ildə qələmə aldığı “Birinci döyüşdə” adlı hekayəsində öz əksini tapmışdır. Vasil Bıkovun birbaşa müharibədə iştirak etməsi, hadisələrə şahid olması nəticədə həqiqətlərin, acı xatirələrin mövzunun daha dolğun şəkildə oxuculara çatdırılması üçün özünəməxsus yaradıcılıq üslubu bir-birinin ardınca müharibə qəhrəmanlarının obrazlarını ədəbiyyata gətirməsinə səbəb olmuşdur.

Müharibə sosial-ictimai hadisədir. Eyni zamanda müharibənin mənəvi-psixoloji tərəfləri də var. Müharibə mövzusunda yazan müəlliflər bir qayda olaraq cəbhəçilərdir, əsərlərində real hadisələrə, öz cəbhə təcrübələrinə güvənirlər. Müharibə mövzusunda yazan müəllifin əsərində ana xətt əsgər dostluğu, cəbhə yoldaşlığı, çöl həyatının ağırlığı, fərarilik və qəhrəmanlıqdır. Müharibədə dramatik insan taleləri açılır, bəzən həyat və ya ölüm insanın əməllərindən asılı olur.

Müharibədə qələbə ön və arxa cəbhənin birlikdə göstərdiyi səylər nəticəsində qazanılır. Ön xəttə döyüşən yazıçılar cəsarətli, vicdanlı, təcrübəli, istedadlı və müharibədən sonrakı çətinliklərə dözmüş bir nəsilidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müharibə haqqında ən dəyərli əsərlər cəbhə yazıçıları tərəfindən yaradılmışdır.

Vasil Bıkovun əsərləri müharibədə qəhrəmanın mənəvi seçimi problemi ilə xarakterizə olunur.

Yazıçının Vətənin gənc müdafiəçiləri haqqında “Durna harayı” (1960), “Xəyanət” (1961), “Üçüncü raket” (1962) povestlərində hadisələr sırf subyektiv şərh edilir, etik problemlər, mürəkkəb insani münasibətlər ön plana çəkilir. Yaradıcılığının sonrakı dövründə “Alp balladası” (1964), “Ölülər ağrımır” (1965), “Lənətlənmiş yüksəklik” (1968), “Kruqlyan körpüsü” (1969), “Dan yeri ağaranadək yaşamalı” (1973), “Obelisk” (1973), “Getmək və geri dönməmək” (1978), “Fəlakət nişanəsi” (1982) adlı povestlərini qələmə almışdır.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən Belarus ədəbiyyatında Stalin repressiyaları mövzusu inkişaf etmişdir. Bu mövzu Vasil Bıkovun yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Yazığının “Basqın” (1989), “Sazaq” (1991) povestlərində, “Sarı qum” (1991) hekayəsində Stalin repressiyaları mövzusu üstünlük təşkil edir.

Yazığı “Karyer” (1986) romanının, “Canavar sürüsü” (1975), “Onun batalyonu” (1976), “Sotnikov” (1970), “Sev məni, əsgər” (1996) povestlərinin, “Evə aparın uzun yol” (2003) avtobiografik əsərinin, Belarus xalqının tarixinə və müasir taleyinə həsr olunmuş çıxışlar, məqalələr və müsahibələrdən ibarət “Çarmıxda” (1992) kitabının müəllifidir.

Vasil Bıkovun əsərləri Azərbaycan mətbuatında hələ XX əsrin 80-ci illərindən çap olunmağa başlamışdır. Onun Azərbaycanda çap olunan ilk əsəri 1982-ci ildə M.Mirkişiyev tərəfindən tərcümə olunan “Dördüncü uğursuzluq” adlı hekayəsidir. Hekayə müharibə mövzusunda.

1988-ci ildə “Yazığı” nəşriyyatında Vasil Bıkovun “Kruqlıyan körpüsü” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda yazığının “Sotnikov”, “Kruqlıyan körpüsü” və “Abidə” povestləri təqdim edilir. Hər üç povest müharibə mövzusunda. Həmin kitaba daxil olan əsərləri dilimizə İntiqam Qasımzadə tərcümə etmişdir. Kitabın redaktoru M.Mirkişiyevdir.

Kitaba daxil olan “Sotnikov” əsərində iki fərqli dünyanın nümayəndələri deyil, bir ölkənin insanları toqquşur. Əsərin qəhrəmanları – Sotnikov və Rubak normal şəraitdə, bəlkə də, əsl mahiyyətlərini göstərməzdilər. Həyat və ölüm, qorxaqlıq və qəhrəmanlıq, vəzifəyə sadıqlıq və xəyanət, qəhrəmanların hər bir hərəkətinin, keçici düşüncələrin və ya iradların dərin psixoloji təhlili əsərin güclü tərəflərindən biridir.

2011-ci ildə nəşr olunan “XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası” kitabının III cildində Vasil Bıkovun “Estafet” adlı hekayəsi dərc olunub. Hekayəni Azərbaycan dilinə Nəriman Əbdülrəhmanlı tərcümə etmişdir. Hekayə müharibə mövzusundaır.

Vasil Bıkovun yaradıcılığı müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Yazıçının əsərləri bu gün də müxtəlif dillərə tərcümə olunur və dünya ədəbiyyatının dəyərli incilərindən hesab olunur.

Aysel Şükürova
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

DİSKURS VƏ İNTERTEKSTUALLIQ

Açar sözlər: dil, koqnitiv dilçilik, diskurs, nitq, mətn, intertekstuallıq, informasiya, kommunikasiya, mifologiya

Keywords: language, cognitive linguistics, discourse, speech, text, intertextuality, information, communication, mythology

Diskursda təzahür edən intertekstual münasibətlərin təhlili böyük maraq doğurur. İnformasiyanı daha təsirli, anlaşılın etmək üçün və məlumatın referentə ötürülməsini asanlaşdırmaq məqsədilə qarşı tərəfə artıq tanış olan hadisələrdən, köhnə faktlardan sitatlar gətirilərək onlar yeni şəkildə təqdim edilir. Nitqdə intertekstuallıq mətn daxilində mətnin olması deməkdir, və ya təfəvütlü mətnlər arasında yaranan mükəllimədir. Buna misal olaraq diskursda istifadə edilən atalar sözlərini, bədii ədəbiyyat nümunələrini, xüsusi adları, kəlimələri göstərmək olar.

Özünəməxsusluqla fərqlənən belə vasitələr linqvistik ədəbiyyatda həmçinin presedent fenomenlər kimi təqdim edilir. Presedent fenomenlər həm də koqnitiv modellərdə işlənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, presedent ad hər hansı bir sözün və ya ifadənin koqnitiv bazasının genişlənməsi nəticəsində yaranıb diskursda müzakirə olunan predmetin xüsusiyyətlərinin hamı üçün ümumiləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn, rus dilində işlənən “Тяжела ты, шапка Мономаха” (yaman ağır imişsən Monomaxın papağı) ifadəsi bədii ədəbiyyatdan götürülmüş presedent mətndir. Belə ki, Aleksandr Sergeyeviç

Puşkinin “Boris Qodunov” dramında “Çar Palataları” səhnəsinin yekununda bu sözlər metaforik olaraq “...*dövlət idarəçiliyinin çətinliyinə işarə edir...*” (1).

Precedent adlara həm ümumi, həm də xüsusi sözlər, söz birləşmələri aid ola bilər. İ.V.Zaxarenko və V.V.Krasnikh bu barədə yazırlar: “*Precedent ad ya hamıya məlum olan precedent mətnlərlə (məsələn, Peçorin, Terkin), yaxud da, precedent situasiya ilə (məsələn, İvan Susanin) bağlı olan şəxsi addır...*” (Zaxarenko, Krasnikh, Gudkov, Bagaeva, 1997: 83-84).

Əlavə etmək istərdik ki, Azərbaycan dilində işlənən Hacı Qara adı xəsislik, Koroğlu və Həcər precedent fenomenləri isə qəhrəmanlıq anlayışları ilə bağlıdır. Demək, precedent mətndən istifadə edən şəxs nəzərə alınmalıdır ki, onun istinad etdiyi ad və ya situasiya xalqa məlumdur. Belə halda, sadəcə adın çəkilməsi resipiyentdə həmin fenomenlə bağlı mənzərənin dil şüurunda təsviri ilə nəticələnməlidir. Qarşı tərəfə heç bir izah olmadan məlumatı çatdırmaq üçün Hacı Qara, Koroğlu, Həcər sözləri kimi potensial fon biliklərinə tez-tez müraciət etməyin səbəbi həmin sözlərin istənilən halda xalqımızın təfəkküründə tipik xəsislik və ya qəhrəmanlıq simvolları kimi qalmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, intertekstuallıq fenomeninin formalaşmasında mifologiya da böyük rol oynayır. Məsələn, diskursda precedent fenomen kimi sadə kəndli Qordi haqqında qədim yunan əsətinə də istinad etmək olar. Belə ki, “...*Qordi dünyünü kəsmək*” hər hansı bir çətin problemi qəti və güc tətbiq etməklə, açıq şəkildə həll etmək deməkdir” (Mishanov, 2011: 20). Deməli, şüurda dayanıqlıq ilə seçilən miflər cəmiyyət tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilir. Bununla da onların sübut və ya inkar edilməsinə ehtiyac yoxdur. Mifin əsasında bütün rəşional faktları inkar edən və ya dəyişdirə bilən inam durur. Nəticədə, irrəşional olan həm yaşayış normalarını, həm də insanın və cəmiyyətin davranışlarını qiymətləndirmək

üçün, demək olar ki, yeganə vasitə olur. S.A.Pitina mifologiya haqqında yazır: *“Təfəkkürün şablonluğu müasir insanın şüurunun da mifologiyaya meyilli olmasını şərtləndirir. Həyat tərz, zaman dəyişilə bilər, məkan darala bilər, fərdə və cəmiyyətə təsir yolları yenilənə bilər, lakin bütün bəşəriyyət tarixinin əsas anlayışları - xeyir və şər etalonları dəyişilməz qalmaqdadır”* (Pitina, 2002: 153).

Beləliklə, intertekstuallıqda mif mədəni nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli, etnos tərəfindən tənqidi qarşılanmayan bəzi məlumatların nəsilən-nəslə ötürülməsinin nəticəsidir. İnsanlar digər canlılardan fərqli olaraq müxtəlif gerçək kateqoriyaları simvollarla təqdim edə bilir. Onlar presedent ad vasitəsilə obyekt barəsində düşüncə tərzini əvvəlcədən müəyyənləşdirib şüurda təsəvvürlər yaradır.

Məntiqi təfəkkürdən fərqli olaraq, dil və mifoloji kateqoriyaların özünəməxsus cəhəti onların tədricən dəyişməsidir. İnsan şüuru vahid sistem olduğuna görə müxtəlif mental fəaliyyətləri birləşdirib ətraf aləmi modelləşdirir. Presedent adlarda isə mifoloji təsəvvürlər olduqca geniş formada əks olunur. Buna görə də presedent adın metaforik gücünün təsiri tərkibindəki simvolik forma ilə insan mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqədə olmasındadır.

Beləliklə, dil və mifologiya məzmunca yaxındır və onların hər ikisinə metaforik təfəkkür adlanan eyni konseptual sistem xasdır. Bütün bunlar isə diskursda intertekstual münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. http://frazeeolog_ru.academic.ru/489/%D1%82%D1%8F%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%B0
2. Zakharenko, I.V., Krasnikh, V.V., Gudkov, D.B., Bagayeva, D.V. (1997). Pretsedentnoe imya i pretsedentnoe viskazivanie kak simvoli pretsedentnikh fenomenov.

- YAzık, soznanie, kommunikatsiya: Sb. statey. Moskva: Filologiya. Vip. 1, s.82-104.
3. Mishanov, S.A. (2011). Istoriya kulturi v krilatikh slovakh i virajeniyakh (ot Drevnego Mira do Novogo vremeni). Moskva: SAMizdat, 52 s.
 4. Pitina, S.A. (2002). Kontsepti mifologicheskogo mishleniya kak sostavlyayushaya kontseptosferi natsyonalnoy kartini mira. Chelyabinsk: Chelyabinski gosudarstvenniy Universitet, 191 s.

Şəlalə Binnətova
Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
azerin2@mail.ru

RİYAZİYYATIN İBTİDAİ KURSUNUN ƏTRAF ALƏMLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİNƏ DAİR

***Açar sözlər:** ibtidai sinif, riyaziyyat təlimi, ətraf mühit, fənlərarası inteqrasiya, riyazi anlayış*

***Keywords:** primary school, mathematics education, environment, interdisciplinary integration, mathematical concept*

Hal-hazırda Azərbaycanda tətbiq olunan ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərinə əlavələr edilərək müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun hazırlanmışdır. Dərslərə riyazi materialla əlaqəli şəkildə respublikamızın təbiəti, iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, tarixi, dahi insanları, elmi nailiyyətləri və s. haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. Şagirdlər mətnli məsələlərin məzmunu ilə tanış olarkən, yaxud digər tapşırığı yerinə yetirərkən ətraf mühitlə bağlı hər hansı əlavə məlumat əldə edirlər. Məqsəd məsələ həlli vasitəsilə ətraf aləm haqqında biliklərin mənimsədilməsi və bu biliklərin sonradan mənəvi, vətənpərvər, elmi dünyagörüşünə çevrilməsinə istiqamətlənməkdir.

Bunun üçün mövcud riyaziyyat dərslərində geniş imkanlar var. Dərslərdə hesab əməllərinin öyrədilməsi cəbri, həndəsi anlayışlarla, həm də təbiət və gündəlik məişət hadisələri ilə əlaqəli verilir. Belə ki, bitkilər, həşəratlar, heyvanlar, kosmos və s. haqqında məlumatlar riyaziyyat dərslərinə daxil edilmişdir.

Bütün bunlar ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin təşkili və keçirilməsi zamanı bir sıra metodiki tələblərin gözlənilməsinə zəruri edir.

Birincisi, riyaziyyat dərslərində fənlərarası inteqrasiya nəzərə alınmalıdır. “Fənlərarası inteqrasiya – bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqlarının sintezi olmaqla bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur” (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı, 2013: 40).

Riyaziyyat fənni üzrə məzmun xətləri riyaziyyat təlimində fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyanın reallaşdırılmasına geniş imkanlar verir. Bu imkanların birbaşa nəzərə alınması nəticəsində şagirdlərdə saymaq, hesablamaq, ölçmək və kəmiyyətlərin qiymətini müəyyən etmək, ədədlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirmək kimi bacarıqlar tam formalaşa bilər.

Riyaziyyatın tədrisi zamanı canlı və cansız təbiət haqqında müasir elmlərin topladığı biliklərin əsaslarına şagirdlərin müvəffəqiyyətlə yiyələnməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, təbiət bilikləri zəngin olduğundan orta məktəbdəki təlim müddətində onu tam həcmdə dərk etmək mümkün deyildir. Ona görə təbiət fənləri üzrə hər bir məktəb fənninin proqramı və dərslərinin (o cümlədən, ibtidai siniflərdə riyaziyyat və həyat bilgisi fənləri) yalnız başlıca faktları, anlayışları, nəzəriyyəsi və metodlarını əhatə edir.

Bunlarla yanaşı, dərstdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (internet resursları, televiziya verilişləri və s.) tətbiqi zəruridir. Dərsin keyfiyyətini yüksəltmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

“Təlimdə texniki vasitələr və İKT-dən istifadə şagirdlərin tədris olunan mövzunun ətraflı mənimsəməsi, lazımi bacarıq və

vərdislərə yiyələnməsinə stimül verməklə yanaşı, müəllimin sərf etdiyi əməyi də qismən yüngülləşdirən yüksək tədris situasiyası yaratmağa qadir olan müasir vasitələrdir. Bu vasitələrdən istifadə şagirdlərdə informasiya bazasının çoxalmasına və mövzunu asanlıqla dərk etmələrinə şərait yaradır” (Hacıyeva, 2018).

İkincisi, çalışma həlli vasitəsilə şagirdlərə əməyə məhəbbət aşılanmalıdır. Bu işdə təbiət hadisələri, respublikamızın təbiəti, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan riyazi məsələlərdən istifadə imkanları böyükdür. Təbiət elmləri sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalatının müxtəlif sahələri ilə əlaqəli olduğundan, onların elmi prinsiplərini və fəaliyyət yollarını müəyyən etdiyindən riyaziyyat məsələlərinin məzmununa təbiət elmlərinə dair anlayışların daxil edilməsi şagirdləri politexnik və əmək hazırlığına istiqamətləndirir. Belə hazırlığın elementləri sistemli şəkildə digər fənlərin də (texnologiya, təsviri incəsənət, informatika) məzmununa daxil olub şagirdlərdə eksperimental ölçmə, hesablama, qrafik bacarıq və vərdislərin formalaşmasına imkan verir.

Üçüncüsü isə ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi təlimin strateji məqsədinə - milli və ümumbəşəri dəyərləri yeni nəsle məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılamaq yolu ilə respublikamızın ərazi bütövlüyünü, sərhədlərin toxunulmazlığını, dövlət müstəqilliyini qorumağa qadir olan, ölkənin fauna və florasını mükəmməl bilən və onu canından artıq sevən vətəndaşlar yetişdirməyə xidmət etməlidir.

Bu metodik tələbləri nəzərə alan müəllim kiçikyaşlı məktəblilərin yalnız riyazi biliklərini dərinləşdirmir, həm də onların ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat kursunun tədrisinin riyazi anlayışların uşaqların təbiətdə, gündəlik həyatda qarşılaşdıqları faktlar əsasında izahı

böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Riyaziyyatın ətraf mühitlə əlaqəli tədrisi təlim prosesinin dinamik və sistemli olmasına, dərstdə şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu da kiçikyaşlı məktəblilərdə elmi dünyagörüşünün formalaşmasını, vətənpərvərlik, doğma təbiəti qorumaq və zənginləşdirmək hisslərinin inkişafını stimullaşdırma bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (2013). Bakı, 40 s.
2. Hacıyeva, L. (2018). Riyaziyyatın tədrisində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi. Azərbaycan müəllimi. Elektron resurs. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=2601>

Arzu Xəlilzadə
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
arzuxelilzade89@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERJİ SİYASƏTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

***Açar sözlər:** Azərbaycan Respublikası, Ulu Öndər Heydər Əliyev, ARDNŞ, Xəzər dənizi, enerji siyasəti*

***Keywords:** Azerbaijan Republic, Great Leader Heydar Aliyev, SOCAR, Caspian Sea, energy policy*

1993-cü ildə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev “Neft Azərbaycanın milli sərvətidir” devizi ilə çıxış edərək, neft sənayesinin bərpası və inkişafı istiqamətində tarixi addımlar atdı, mühüm qərarlar qəbul etdi (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016), 2017: 763). Qərb dövlətlərinin əsas diqqətini cəlb edərək enerji diplomatiyası sahəsində mühüm tərəfdaşlıq münasibətləri qurdu. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda tarixi sənəd – “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan MDB məkanında dünyanın 11 transmilli neft şirkəti ilə böyük miqyasda saziş imzalayan ilk dövlət olaraq Xəzər regionunda beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını qoydu (Atakişiyev, 2004: 38).

1995-ci il noyabrın 10-da “Gülüstan” sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı Qarabağ strukturunda və ona bitişik ərazidə kəşfiyyat aparılması, yatağın işlənməsi və çıxarılacaq neftin bölüşdürülməsi haqqında ARDNŞ ilə Lukoyl, Acip, Pennzoil və Lukacip birgə müəssisəsi arasında sazişin imzalanması mərasimi keçirildi. Sahəsi 427 kv./km olan Qarabağ strukturu böyük potensiala malik yataq hesab edilirdi.

Burada 85-150 mln. ton neft olması ehtimal edilirdi (Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Lənkəran dəniz” və “Talış dəniz” yataqlarının kəşfiyyatı, işləməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilə, 35-37). Müqayisəli təhlil apararaq qeyd etmək istərdik ki, Əsrin müqaviləsinə nisbətən adıçəkilən müqavilədə ölkəmizin gəlirləri 12 mlrd. dollar olacağı gözlənilirdi. Qarabağ strukturu ilə bağlı neft müqaviləsi AR MM-də təsdiq edildi (Əliyev, 1997: 217).

Azərbaycanın enerji diplomatiyasında növbəti uğurlu sazişlərdən biri də 1996-cı il iyunun 4-də Gülüstan sarayında Şahdəniz yatağının birgə işlənməsi haqqında saziş oldu. Tarixi sazişdə Azərbaycanın payı - 40%, BP, Statoil və TPAO-nun payı isə - 60% nəzərdə tutulmuşdu.

Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində “Dan Ulduzu” və “Əşrəfi” strukturlarının birgə işlənməsi haqqında ARDNŞ ilə ABŞ-ın Amoko, Yunokal, İtoçu, Delta neft şirkətləri arasında 4-cü müqavilənin imzalanması mərasimi 1996-cı ilin dekabrın 14-də Bakıda Gülüstan sarayında keçirildi (Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Lənkəran dəniz” və “Talış dəniz” yataqlarının kəşfiyyatı, işləməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilə, 44-45; 52). Sazişin həyata keçirilməsi üzrə potensial investisiyalar 2 mlrd. dollar məbləğində qiymətləndirildi və 25 il icra müddətini nəzərdə tutuldu. Amoko-30%, Unokal-5.5%, İtoçu-20%, Delta-4.5 %, ARDNŞ-20% həcmində pay bölgüsü əldə etdi. Ehtimallara görə yataqlardan 150 mln. ton neft və böyük miqdarda səmt qazı hasil etmək mümkün olacaqdı (“Dan Ulduzu” və “Əşrəfi” neft strukturlarının birgə işlənməsi haqqında müqavilə, 2-70).

Enerji siyasətinin növbəti uğuru Ulu öndər Heydər Əliyevin 1997-ci il yanvarın 13-də Parisə səfəri zamanı atıldı. Belə ki, Yelisey sarayında Fransa Prezidenti Jak Şirakin və Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyevin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Lənkəran dəniz” və “Talış

dəniz” yataqlarının kəşfiyyatı, işləməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, Elf-akiten və Total şirkətləri müqavilə imzalandı (Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycan xalqının rifahı naminə, 2001: 66). 25 illik müddətinə imzalanmış layihənin ümumi dəyəri 2 mlrd. dollar hesablanmışdı. Şirkətlərin ümumi payı aşağıdakı kimi hesablanmışdı: ARDNŞ-25%, OİEC-10%, Demineks-10%, Total-10%, Elf-akiten-40%. 1997-ci il iyunun 13-də parlamentdə ratifikasiya olunduqdan sonra 1997-ci il iyunun 25-də qüvvəyə mindi (Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Lənkəran dəniz” və “Talış dəniz” yataqlarının kəşfiyyatı, işləməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilə, 1-114).

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il iyulun 3-də Moskvaya səfəri zamanı Xəzər dənizindəki perspektivli “Yalama” və “Samar” strukturlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 1,5-2 mlrd. dollar dəyərində müqavilə imzalandı (Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycan xalqının rifahı naminə, 2001: 70).

1997-ci il avqust ayının 1-də Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri də enerji siyasətinin inkişafında mühüm addımlardan biri oldu. Belə ki, Azərbaycanla ABŞ arasında “Abşeron”, “Naxçıvan” və “Oğuz” strukturlarının birgə işlənməsi haqqında 3 saziş imzalanmışdır (“Abşeron”, “Naxçıvan” və “Oğuz” strukturlarının birgə işlənməsi haqqında saziş, 2-82).

1998-ci il iyunun 2-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Kürdaşı” dəniz blokunun və qurudakı “Cənub Qərbi Qobustan”, “Kürsəngi” və “Qarabağlı” bloklarının işlənməsi haqqında 3 saziş imzalandı. Müqavilə Milli Məclisdə ratifikasiya edildikdən sonra 7 iyul 1998-ci ildə qüvvəyə mindi (“Kürdaşı” dəniz blokunun və “Cənub-Qərbi Qobustan”, 1-5). Həmin yataqlarda 100 mln. ton neft ehtiyatlarının olduğu müəyyən edilmişdi. Elə həmin ilin iyulunda Prezident H.Əliyev Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri

zamanı Böyük Britaniyanın BP, Norveçin Statoil şirkəti və ARDNŞ arasında saziş imzalandı. Yataqlara Araz, Alov, Şərq strukturları daxil idi. Sazişə əsasən göstərilən yataqlarda 25 il müddətində 2.5-4 mlrd. dollar sərmayə qoyulması nəzərdə tutulurdu. Müqavilə Parlamentdə 1998-ci ilin dekabrın 18-də ratifikasiya edildi və müvafiq işlərin görülməsinə başlandı (Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Araz, Alov, Şərq perspektivli strukturlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında, 127-139).

1999-cu ilin aprelin 27-də isə Vaşinqtonda ARDNŞ ilə ABŞ-ın Monkrief oil şirkəti arasında müqavilə imzalandı. Sazişə əsasən ARDNŞ-20%, Monkrief şirkəti isə 62% pay aldı ("Padar" və "Harami" yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə ARDNŞ ilə ABŞ-ın "MONKRIEF OİL" şirkəti arasında imzalanan saziş, 160-168). Şirkətlər arasında imzalanmış üçtərəfli sazişlərdə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Zəfər" və "Məşəl" strukturlarının, "Savalan", "Dalğa", "Padar", "Harami", "Lerik Dəniz" və "Cənub" strukturunun birgə işlənməsi nəzərdə tutulurdu.

1998-ci ilin dekabrında Prezident Heydər Əliyevin Yaponiyaya rəsmi səfəri zamanı "Yanan Tava", "Atəşgah" və "Muğan-Dəniz" blokunun birgə işlənməsinə dair 16-cı müqavilə ("Yanan Tava", "Atəşgah" və "Muğan-Dəniz" blokunun birgə işlənməsi haqqında Yaponiyanın "İTOÇU", "CAPEKS", "İNPEKS", "TEYKOKU" ilə ARDNŞ arasında saziş, 46-64), 2001-ci ilin ortalarında isə Çin şirkətləri ilə apardığı danışıqlar isə 2003-cü il iyunun 4-də Bakıda "Pirsaat" neft yatağında kəşfiyyat, işlənmə və hasilatın pay bölgüsünə dair ikitərəfli müqavilənin imzalanması ilə başa çatmışdı ("Abşeron", "Naxçıvan" və "Oğuz" strukturlarının birgə işlənməsi haqqında saziş, 2-82). Müqavilələr AR MM-də müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdu.

Beləliklə, məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Azərbaycan enerji sahəsində etibarlı partnyor olaraq xarici dövlətlərin diqqətini çəkmiş və əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinin həm iştirakçısı, həm də gələcəyin təminatçısı olmuşdur (ARDNŞ ilə Şenqli şirkəti arasında imzalanmış müqavilə Milli Məclisdə ratifikasiya olunmuşdur, 2023: 1).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). (2017). Bakı: “Poliart” MMC, 904 s.
2. Atakişiyev, M. (2004). Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş. Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 264 s.
3. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Araz, Alov, Şərq perspektivli strukturlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 596, s.127-139.
4. Əliyev, İ.H. (1997). Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə. Bakı: Azərneşr, c.4, 480 s.
5. “Dan Ulduzu” və “Əşrəfi” neft strukturlarının birgə işlənməsi haqqında müqavilə. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 473, s.2-70.
6. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycan xalqının rifahı naminə. (2001). 2 cildə. Bakı: Azərbaycan Respublikası prezidentinin Katibliyi, c.1, 491 s.
7. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Lənkəran dəniz” və “Talış dəniz” yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilə. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 486, s.1-114.

8. “Abşeron”, “Naxçıvan” və “Oğuz” strukturlarının birgə işlənməsi haqqında saziş. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 494, s.2-82.
9. “Kürdaşı” dəniz blokunun və “Cənub-Qərbi Qobustan”. “Kürsəngi-Qarabağlı” bloklarının birgə işlənməsi haqqında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında müqavilənin ratifikasiyası. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 590, s.1-5.
10. “Padar” və “Harami” yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə ARDNŞ ilə ABŞ-ın “MONKRIEF OİL” şirkəti arasında imzalanan saziş. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 381, s.160-168.
11. “Yanan Tava”, “Atəşgah” və “Muğan-Dəniz” blokunun birgə işlənməsi haqqında Yaponiyanın “İTOÇU”, “CAPEKS”, “İNPEKS”, “TEYKOKU” ilə ARDNŞ arasında saziş. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Fond № 2941, siyahı № 122, iş № 680, s.46-64.
12. ARDNŞ ilə Şenqli şirkəti arasında imzalanmış müqavilə Milli Məclisdə ratifikasiya olunmuşdur. (2023). Respublika. 5 iyun, 1 s.

Aysel Şükürova
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ PEŞƏYÖNÜMLÜ MÖVZULAR

Açar sözlər: dil, nitq, kommunikasiya, peşəyönümlü mövzular, xüsusi məqsədli ingilis dili

Keywords: language, speech, communication, professionally oriented topics, English for Special Purposes

Dünyada iqtisadi, sosial, mədəni qloballaşma baş verir. Bu kontekstdə bütün cəmiyyətlərdə vahid informasiya məkanı formalaşır. Belə dəyişikliklərin mövcudluğu fonunda Azərbaycan təhsil sistemi də müasirləşir. Bu proses xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemini aktuallaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisində müasir meyillər pragmatik və sosiomədəni aspektlərin məzmunu ilə bağlıdır. Hazırda əksər işəgötürənlər xarici dildə ən azı baza səviyyədə danışa bilən kadrlara üstünlük verirlər.

Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən peşə sahələrində işçilərin öz vəzifələrini daha keyfiyyətlə icra etmələri üçün geniş xarici dil bilikləri tələb olunur.

Çağdaş dövrdə ali təhsil müəssisələrində və eləcə də xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına dair tələblərdən biri də peşəkar kadrlarda xarici dil mühitində fəaliyyət göstərmək üçün lazım olan səriştələrin formalaşdırılmasıdır. Bununla da xarici dildə ixtisas yönümlü kommunikativ səriştənin inkişafı peşəkar təhsilin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Deməli, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsinin məzmunu peşəkar fəaliyyətlə müəyyən edilərək praktiki məqsədi nəzərdə tutur. Bu proses dilöyrənənlərin təlim istiqamətini və ixtisas yönümlü lüğətin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Beləliklə, tədris materialı həm sistemləşir, həm də strukturlaşır.

Dilçilik və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, qanunların, hüquqi mətnlərin öyrənilməsi və dərk edilməsi dil vahidləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Buna müvafiq olaraq, əsas təşkilədiçi komponenti peşəyönümlü leksika olan proqram xarici dilin tədrisi prosesini gerçək ünsiyyət şəraitinə mümkün qədər yaxınlaşdırmalıdır.

“... xarici dilin peşəyönümlü tədrisinin aşağıdakı məsələləri əhatə etməsi nəzərdə tutulur:

- *dilin ünsiyyət vasitəsi kimi tədrisi;*
- *vacib peşəkar məlumatların ötürülməsi üzrə təlim;*
- *peşəkar hüquq-mühafizə fəaliyyətində xarici dil mənbələrindən istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;*
- *yerli və xarici mədəni dəyərlərə bələd olan çoxdilli şəxsiyyətin formalaşması;*
- *mədəniyyətlərarası peşəkar ünsiyyət qura bilən çoxdilli şəxsiyyətin formalaşması”* (Şükürova, 2023: 147).

Kursantlarla işləyərkən tədris materialı kimi istifadə olunan mətnlərin mövzuları müasir və orijinal olmalıdır. Belə ki, bu mövzular əsasında həm də peşəkar terminologiyanın fəal mənimsənilməsinə yönəlmiş müxtəlif tapşırıqlar hazırlamaq lazımdır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi zamanı hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı aşağıdakı ixtisas yönümlü mövzular üzrə mətnlərin öyrədilməsi vacibdir:

- *“- Avtomatlaşdırılmış məlumat axtarış sistemi;*
- *Şübhəli şəxslərin zəhri əlamətlərinin təsvir olunması;*

- *İtkin düşmüş şəxslərin zahiri əlamətlərinin təsviri;*
- *Nəqliyyat vasitələri haqqında məlumat;*
- *Şəxsi əşyaların təsviri;*
- *İngilis dilində yol istiqaməti göstərən ifadələrin işlədilməsi;*
- *Cinayətin növləri;*
- *Yol-nəqliyyat hadisələri;*
- *Oğurluq hadisələri;*
- *Dələduzluq;*
- *Nəqliyyat vasitələrinin qaçırılması;*
- *Polisin fəaliyyətində istifadə olunan texniki vasitələr;*
- *Nəqliyyat vasitələrinin növləri;*
- *Silahlar;*
- *İlkin yardım;*
- *Nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi;*
- *İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları;*
- *Gecə və gündüz növbələri;*
- *Şübhəli şəxsin dindirilməsi;*
- *İctimai asayişin mühafizəsi;*
- *Özünüudafə;*
- *DİN-in strukturu;*
- *Polis idarələri;*
- *Müvəqqəti saxlama yerləri;*
- *Cinayətlərin profilaktikası;*
- *Hadisə yerinin mühafizəsi ...” və s. (Şükürova, 2023: 9).*

Beləliklə, yuxarıda adları qeyd edilən mövzular ilə işləmək bacarığı gələcək mütəxəssislərin peşə həyatında faydalı olacaq. Deməli, ixtisaslaşmış mövzular xarici dildə kommunikativ səriştəni inkişaf etdirərək dilöyrənənlərə xarici dil mühitinə daxil olmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. Şükürova, A.İ. (2023). İngilisdilli hüquqi diskursun tədrisində nitq bacarıqlarının inkişafı. Bakı: Dil və ədəbiyyat, № 2 (122), s.147-149.
2. Şükürova, A.İ. (2023). İngilisdilli hüquqi diskursun tədrisində tətbiq olunan metodlar. Bakı: Elmi Tədqiqat, AEM. Cild: 3, № 5, s.7-11.

Xatirə Xələfli

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru

Vaqif Vəkilov

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmləri doktoru
vekilov.vaqif@inbox.ru

Cavanşir Rəhimov

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
javanshirrahimov@mail.ru

Dəstə Qasımova

Azərbaycan Tibb Universiteti
qasimova dasta@gmail.com

Şəlalə Əliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
shalalaseyidova@gmail.com

EPIDEMIOLOGİYANIN TARİXİ TİBBDƏKİ MÜZAKİRƏLƏRİN MÜHÜM MÖVZUSU KİMİ

Açar sözlər: *epidemiologiya, profilaktika, qeyri-yoluxucu xəstəliklər, diaqnostika, yoluxucu xəstəliklər, epidemioloji aspektlər, epidemioloji nəzarət*

Keywords: *epidemiology, prevention, non-infectious diseases, diagnostics, infectious diseases, epidemiological aspects, epidemiological control*

Tibbdə epidemioloji yanaşma hələ Qədim dünyada meydana gəlmiş, lakin yalnız XX əsrdə möhkəmlənmişdir, o, özünün yeni spesifik fəaliyyətini formalaşdırmış, epidemiologiyanın əsasını təşkil etmişdir. Bir çox tibb elmləri,

o cümlədən epide-miologiya xəstəliklərin yaranması və yayılmasını tədqiq edən, obyektiv mövcud olan mürəkkəb prosesin səbəblərinin aşkar edilməsi və öyrənilməsində iştirak edirlər. Epidemioloji metodun tərkib komponentləri epidemioloji təhlil və öyrənilən məlumatların sintezi sayılır. Beləliklə, epidemioloji metoda müxtəlif metodik yanaşmalar, üsullar və metodlar daxildir.

Epidemiologiya - təbabətin sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Bir tərəfdən yeni toplanmış faktları izah edən yeni fərziyyə və nəzəriyyələr meydana çıxır, digər tərəfdən - onun sərədlərinin genişlənməsi və maraq dairələri sferasına get-gedə yeni obyektlərin (əhəlinin sağlamlığına aidiyyəti olan) cəlb edilməsi baş verir (Ağayev, 2022: 24). XX əsrin ortalarında epidemiologiya tibb elmlərinin strukturunda xüsusi yer tutdu. Yeni tibb elmlərinin uğurlarının sintezinin bazasında müasir epidemiologiyanın dirçəlişi baş vermişdir. Hazırda o, əvvəlki anlayışların çərçivəsindən xeyli kənara çıxmış yeni nəzəri və metodoloji əsaslara arxalanır. Epidemiologiyanın dinamik inkişaf etməsi klassik epidemiologiyanın əsas müddələrinin müasir aspektdən şərh edilməsi ehtiyacını yaratmış və zaman boyunca özünü təsdiq etmiş müddələrin istifadəsini şərtləndirmişdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, son onillikdə ənənəvi epidemiologiya xaricdə işlənilib hazırlanmış bir sıra anlayışlara və metodik üsullara müraciət etmişdir. Təbii ki, müasir epidemiologiya elmi xarici təcrübənin o hissəsini nəzərə almalıdır ki, bu, epidemiologiyanın gələcək inkişafı üçün faydalı ola bilər (Ağayev, 2022: 12).

Beləliklə, tibb elminin təkamülü onu deməyə əsas verir ki, epidemioloji tədqiqatlar əhali arasında istənilən patoloji proseslərin inkişaf səbəblərini sübut edən elmdir. Hazırda «klinik epidemiologiya», onun ardınca isə «sübutedicilə təbabət» anlayışı meydana gəlmişdir. Sonuncuda patologiyanın inkişaf

səbəblərinin, profilaktika və ya müalicə tədbirlərinin, preparatların effektivliyinin və s. sübutların iyerarxiyası tərtib edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Epidemiologiya (Milli rəhbərlik). Bakı.
2. Ağayev, İ.Ə., Xələfli, X.N., Tağıyeva, F.Ş. (2022). Qeyri-infeksiyon xəstəliklərin epidemiologiyası. Bakı.

Qənirə Mirzəxanlı
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
gannim3@mail.ru

AZƏRBAYCAN MUSIQİSİNİN İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ İSTİQAMƏTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU

***Açar sözlər:** Azərbaycan musiqisi, Heydər Əliyev Fondu, Mehriban Əliyeva, beynəlxalq tədbir, festival*

***Keywords:** Azerbaijan Music, Heydar Aliyev Foundation, Mehriban Aliyeva, international event, festival*

Heydər Əliyev Fondu fəaliyyətinin ilk illərindən etibarən Azərbaycan musiqisinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, muğamın dünyada təbliğatı istiqamətində respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli işlər həyata keçirmişdir. Belə ki, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2005-ci ilin fevralın 2-də Azərbaycan muğamları ilə bağlı bir sıra layihələrin – “Muğam-irs”, “Muğam-dəstgah”, “Muğam-ensiklopediya”, “Muğam-internet”, “Muğam-antologiya”, “Muğam aləmi” və “Muğam mərkəzi” layihələrinin təqdimatı keçirilmişdi.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və təşkilatı dəstəyi ilə 2009-cu ilin martında Bakıda dünyada ilk dəfə olaraq “Muğam aləmi” Beynəlxalq Muğam Festivalının keçirilməsi milli musiqinin təbliğatına mühüm töhfələrdən biri idi.

2011-2015-ci illərdə keçirilən festivallarda dünyanın müxtəlif ölkələrindən tanınmış musiqiçi və tədqiqatçılar iştirak etmiş, həm Bakıda, həm də respublikanın bir çox bölgələrində Azərbaycanın və xarici musiqiçilərin iştirakı ilə konsertlər

keçirilmiş, beynəlxalq muğam müsabiqəsi, beynəlxalq elmi simpozium və ustad dərsləri təşkil olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Əlibaba Məmmədovun həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş musiqi albomu hazırlamışdır. Alboma Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr edilən kitab və xanəndənin xalq mahnıları, təsniflər və muğamlardan ibarət 4 ədəd kompakt diski daxil edilmişdir. Kitabda Əlibaba Məmmədovun “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 4 fevral 2000-ci il tarixli fərmanı, Əlibaba Məmmədova təbrik məktubu yer almışdır. Əlibaba Məmmədovu 70 illik yubileyi münasibətilə səmimi-qəlbdən təbrik edərək Heydər Əliyev sənətkarın yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2005-2006-cı illərdə Bakıda dünya şöhrətli musiqiçilər D.Şostakoviç və Bulbulun yubileylərinə həsr edilmiş beynəlxalq festivallar təşkil olunmuş, ustad dərsləri keçirilmişdir.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin təşkilatçılığı ilə ilk dəfə 2010-cu il oktyabrın 22-dən 27-dək Bakıda birinci Beynəlxalq Aşıq Festivalının keçirilməsi mədəniyyət tariximizin mühüm səhifələrindən biri idi. İlk dəfə təşkil edilmiş beynəlxalq festivalda 8 ölkədən – Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Gürcüstan və Dağıstandan sənətkarlar iştirak edirdilər. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2009-cu ildə Azərbaycan aşıq sənəti YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsinin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Heydər Əliyev Fondu Bakıda keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin təşkilində mühüm rol oynamışdır. 2012-ci ilin mayında Bakıda keçirilən “Eurovision” Mahnı

Müsabiqəsinin Təşkilat Komitəsinin rəsmi tərəfdaşı qismində Heydər Əliyev Fondu çıxış edirdi. 2011-ci ildə Almaniyada keçirilən 56-cı Eurovision Mahnı Müsabiqəsində Azərbaycan təmsilçiləri 221 səs toplamaqla yarışmanın qalibi oldular. Bununla əlaqədar olaraq 2011-ci il mayın 19-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Eurovision” Mahnı Müsabiqəsinin 2012-ci ildə təşkili və keçirilməsi haqqında Sərəncamına əsasən birinci xanım, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın sədrliyi ilə Təşkilat Komitəsi yaradılmış, eyni zamanda Azərbaycanın “Eurovision” Mahnı Müsabiqəsində iştirakının təşəbbüskarı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq tədbirlərin təşkilində zəngin təcrübəyə malik olan Heydər Əliyev Fondunun müsabiqənin təşkilatı tərəfdaşı kimi yaxından iştirakı onun yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin etdi. Dünyanın 80-dən çox ölkəsindən media nümayəndələrinin və qonaqların, 42 ölkə təmsilçisinin iştirak etdiyi bu möhtəşəm müsabiqə Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni irsinin dünyaya tanıtılması baxımından əhəmiyyətli hadisə idi.

2015-ci il iyulun 15-də Kannada keçirilən Azərbaycan mədəniyyət günləri çərçivəsində “Azərbaycan musiqi gecəsi” təşkil olundu. Kannın Festivallar sarayında keçirilən gecədə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva, Fransanın tanınmış ictimai-siyasi xadimləri, Kann şəhər rəhbərliyi və digər nüfuzlu qonaqlar iştirak edirdilər. Konsertdə tanınmış caz ustası, pianoçu Emil Əfrasiyab və onun caz qrupu, eləcə də Azərbaycan incəsənət ustalarının iştirakı ilə etno-caz nümunələri təqdim olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə “2015-ci il sentyabrın 8-də Parisdə Azərbaycan musiqisi” adlı klassik musiqi gecəsi keçirilmişdir. Xalq artisti, pianoçu Murad Hüseynovun, eləcə də gənc skripkaçılar Ceyla Seyidova, Anar Seyidov və digərlərinin iştirakı ilə keçirilən konsertdə

Azərbaycan və dünya klassik musiqisinin nümunələri səsləndirilmiş, sonda dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin Azərbaycanda tolerantlıq mühitini əks etdirən fotolarından ibarət maraqlı kompozisiya nümayiş etdirilmişdi.

Samirə Nurməhəmmədi
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
nurmehemmedisamire@gmail.com

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MƏSƏLƏ HƏLLİ PROSESİNDƏ RİYAZİ BİLİK VƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

***Açar sözlər:** ibtidai sinif, şagird, təlim, məsələ həlli, riyazi bilik*

***Keywords:** primary school, student, training, tasks solving, mathematical knowledge*

Məsələ həlli riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı artıq mövcud olan problemlərin inkişafına kömək etməklə bərabər, yeni ideyaların meydana çıxmasına da şərait yaratması baxımından təhsildə əhəmiyyət daşıyır. Məsələ həlli vasitəsilə riyaziyyat təliminin müxtəlif komponentlərinin, metod və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi probleminin həlli məqsədilə, əvvəlki illərin riyaziyyat proqramları və həmin proqramlar əsasında hazırlanmış keçmiş dərsliklər də əsaslı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Bundan əlavə, müasir kurikulum islahatı yeni məzmun standartları, təlimin strategiyaları, yeni məzmun xətləri üzrə bəzən nöqsanlı hazırlanmış dərsliklərin məzmununda olan problemləli məqamları işləməyi, məsələ həlli təliminə yeni yanaşmaların qoyulmasını tələb edir.

Riyaziyyatın ibtidai kursunda məsələyə aşağıdakı kimi yanaşmalar olmuşdur:

1. Kəmiyyətlərin verilmiş qiymətlərinə və onlar arasındakı sözlərlə ifadə olunmuş asılılığa görə kəmiyyətin məchul qiymətini tapmaq tələbinə hesab məsələsi deyilir;

2. Verilmiş ədədlərə və bunlarla məchullar arasında verilmiş münasibətlərə görə bir və ya bir neçə məchulu tapmaq tələbinə hesab məsələsi deyilir;

3. Bizi əhatə edən ələmdə sonsuz sayda elə həyati situasiyalar (vəziyyətlər) baş verir ki, bunlar ədədlərlə bağlıdır. Həmin ədədlər üzərində hesab əməllərinin yerinə yetirilməsi tələb olunur – bu məsələdir və ya Məsələ - sözlərlə formalaşdırılmış sualdır və bunun cavabı hesab əməllərinin köməyi ilə alınır (Gnedenko, 2006: 8).

Yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən də göründüyü kimi, verilən izahların hamısı məzmunca eyni, formaca müxtəlif olduğundan biz belə qənaətə gəlirik ki, məsələ elə tapşırıqdır ki, burada verilən ilə axtarılan arasında hansı əməlin tətbiq olunmasının tapılmasından söhbət gedir. Daha dəqiq ifadə etsək, təlim prosesində əslində şagirdlər nəzərdən keçirilən məsələnin növünün həlli üsulu ilə tanış olurlar.

Yəni, “məsələ həllinin axtarılması – məsələyə daxil olan kəmiyyətlər arasındakı əlaqəni inkar etmək və bunun əsasında zəruri olan hesab əməllərinin seçilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, riyazi məsələni həll etmək o deməkdir ki, riyaziyyatın elə ümumi əsaslarının ardıcılığını tapmaq lazımdır ki, onu məsələnin şərtinə uyğun tətbiq etməklə məsələdə tələb olunanı – yəni cavabı tapasan” (Həmidov, 2004: 81).

Riyaziyyatın ibtidai kursunda məsələ həlli təliminin yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə nail olmaq üçün bu təlim prosesinin psixoloji – pedaqoji əsaslarını araşdırmaq və onların şagirdin inkişafına təsirini tədqiq etmək lazımdır. Məsələ həllinin şagirdlərin əqli inkişafında oynadığı rolu araşdırmaq kifayət qədər mürəkkəb olduğu üçün müxtəlif metodikalardan istifadə edilməsi də zəruridir.

Müxtəlif psixoloji və pedaqoji üsullardan istifadə etməklə, şagirdlərdə məqsədyönlü surətdə mühakimə aparmaq qabiliyyətinin inkişafını tərbiyə etmək olar. Məsələ həlli

vasitəsilə bu bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafı daha canlı formada aparıla bilər. Belə ki, məsələ həlli prosesində formalaşan assosiasiyalar möhkəm və əsaslı olur, şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır. Lakin təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda şagird verilən məsələni ya həll edə bilmir, yaxud da həll etməkdə çətinlik çəkir. Bu hal əsas etibarilə iki səbəbdən meydana çıxır:

1. İbtidai sinif şagirdi məsələnin həlli üçün lazım olan nəzəri biliyə malik deyil.

2. Şagird məsələnin həlli üçün zəruri olan təklifləri bilir, lakin həmin təkliflərin məhz bu məsələdə zəruri olduğunu bilmir.

Şagirddən həmin təklifi (qaydanı) soruşduqda düzgün cavab verir, lakin onu məsələyə tətbiq edə, məsələni düzgün həll edə bilmir. Bu isə belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, şagirdin biliyi formal xarakter daşıyır, konkret situasiyada bu bilikdən istifadə etməyi bacarmır.

Məlum olduğu kimi, bilik şagirdlərin ətraf aləm haqqında əldə etdikləri nəzəri və praktik məlumat olub məktəblilərin intellektual fəaliyyətinin, davranış və hərəkətlərinin əsasını təşkil edir. Nəzəriyyə ilə praktikanı vəhdət halında mənimsəməyən şagirdin biliyinin keyfiyyətli ola bilməməsi hamı tərəfindən qəbul edilən həqiqətdir. Ona görə də məsələ həlli təlimində məsələ həlli hökmən praktik şəkildə bacarıq və vərdişlər halında təzahür etməli, yalnız nəzəri biliklərlə məhdudlaşmamalıdır. Çünki praktik bacarıq və vərdişlər, ilk növbədə fəaliyyətdə olan, gündəlik real həyatda tətbiq edilən bilik hesab edilir. Burada əsas fərq ondan ibarətdir ki, bacarıqlar şüurlu fəaliyyətin dinamik, avtomatlaşdırılmış komponenti olduğu halda, vərdişlər avtomatlaşdırılmış komponentdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, yadda saxlama zamanı həll prosesi və əməllər şüurda saxlanılır, inkişaf edir, daim hərəkətdə olur

və dəyişmək xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Odur ki, məsələ həllində təlim fəaliyyətinin hafizə ilə daha sıx əlaqədar olduğunu əminliklə söyləmək mümkündür (Əliyev, 2001: 31-32). Təsadüfi deyildir ki, şagirdlərin təlimdə əldə etdikləri nailiyyətlər çox vaxt onların hafizəsinin keyfiyyəti ilə izah olunur. Məsələ həlli təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, ilk növbədə şagirdlərin hafizəsindən optimal istifadə etməklə mümkündür.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, ibtidai sinif şagirdlərdə məsələ həlli prosesində formalaşan bilik və bacarıqlar daha möhkəm və dayanıqlı olur. Məsələ həlli prosesində stimullaşdırıcı elementlərdən istifadə edilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin təfəkkür fəaliyyətini formalaşdırır və bununla da möhkəm biliklərin formalaşmasını təmin edir. Burada stimullaşdırıcı elementlər dedikdə izahlar, təriflər və digər mühakimə formaları nəzərdə tutulur və bütün bunlar məsələ həllini başa düşməyə və əsaslandırmağa kömək edir. Məsələ həlli prosesində stimullaşdırıcı elementlərdən istifadə edilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Gnedenko, B.V. (2006). *Matematika i jizn*. M.: Editorial, 125 s.
2. Həmidov, S.S. (2004). *I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası*. Dərslik. Bakı: ADPU, 81 s.
3. Əliyev, B.Q. (2001). *Ali pedaqoji məktəblərdə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin riyaziyyatdan elmi metodiki hazırlığının məsələ həlli vasitəsilə təmin edilməsi metodikası*. P.e.n. dissertasiya. Bakı, 80 s.

İlhamə Xanəliyeva
Odlar Yurdu Universiteti
dissertant
dr.gatibe@gmail.com

BƏDİİ MƏTNİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: mətn, koqnitivlik, bədii, dünya, dil

Keywords: text, cognitive, artistic, world, language

Bədii mətnlər yüksək dərəcədə aydınlığı ilə seçilən sərt mətnlərdən fərqli olaraq, onların məlumat üçün nəzərdə tutulmuş məzmununun əhəmiyyətli bir hissəsi verbal tərtib edilmişdir. Bədii məlumatı ötürmək üçün göndərici yalnız onun tərtibinin linqvistik üsuluna deyil, həm də insan şüurunda ensiklopedik biliklər və ya dünya haqqında biliklər adlanan məlumatın linqvistik elementlərini müşayiət edən bilik növlərinə diqqət yetirir. İnsanın idrak təcrübəsi nəticəsində əldə edilən ensiklopedik biliklər insan təcrübəsinin müəyyən bir fraqmenti haqqında məlumatları ehtiva edən koqnitiv strukturlar şəklində təkmilləşir və yaddaşında saxlanılır. Bu “bilik kvantları” freymlər, sxemlər, çərçivələr, ssenarilər və s. adlanır. İnsanın yaddaşında olan freymlər obyektin, prosesin, vəziyyətin, hadisənin və s. stereotipik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır və bunlarla qarşılaşdıqda nə gözlənilən biləcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir (Rəcəbli, 2022, 5:3).

Əksər freymlər müəyyən bir cəmiyyətin nümayəndələri üçün ümumi koqnitiv bazanı təşkil edir, yəni kollektiv şüurda mövcud olan təcrübəni qeyd edirlər. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, freymlər reallığın standart vəziyyətlərində hərəkət etməyə kömək edir, həmçinin onlar haqqında ifadələrin qurulmasına və qavranılmasına səbəb olurlar. İnsan şüuru tərəfindən qavranılan müxtəlif həcmli təcrübə fraqmentləri az-çox yüksək iyerarxik

səviyyəli koqnitiv strukturlar formalaşdırır. Beləliklə, daha sadə struktura malik freym mürəkkəb ssenari-freymlərin tərkib hissəsi kimi qalır. Məsələn, “zooparka getmək” ssenarisi qəfəslərdə saxlanılan heyvanlar haqqında fikirlərdən tutmuş, oraya gələn və ona xidmət göstərən insanların hamılıqla qəbul edilmiş hərəkətlərinə qədər bu müəssisənin (zooparkın) tipik xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

İnformasiyanın mental emalı müəyyən obyektin və ya situasiyanın vahid konsept kimi daxili təsvirinə uyğun gələn ümumiləşdirmə, məhdudlaşdırma və konsept ətrafında təşkil etmə yolu ilə gedir. Alimlər konsepti insanın düşünmə prosesində istifadə etdiyi yaddaş və mental leksika vahidi hesab edirlər.

Konsept verbal olaraq freymın tematik təyinatı kimi adlandırıla bilər: məsələn, obyektlər, hadisələr, vəziyyətlər konseptləri müəyyən bir dildə qəbul edilmiş adlarla (ata, quş, həkim, tufan, sevinc və s.); situasiya konseptləri — fəaliyyət növlərinin (məşq səfəri, gizlənqaç, teatra getmə) və ya səhnələrin (toy, yol qəzası) adları ilə işarələnir.

Pre-lingvistik konsept və ya təsvir kimi freym nitq istehsalından əvvəl zehni əməliyyatların müəyyən bir səviyyəsində milli dildə onun verbalizasiyası üçün ümumi qəbul edilmiş 50 formadan ibarət toplu ilə əlaqələndirilir (Novojilova, 2009).

Nitq istehsalında nitq mətnində bir və ya bəlkə də bir neçə ardıcıl təqdim olunan formalara üstünlük verir ki, bu mümkün formalardan biri freymın signalına və ya işarəsinə çevrilir. Beləliklə, məsələn, “şəhər” freymi mətnin sözdə izotopiyasını təşkil edən tematik əlaqəli leksemlərlə təqdim oluna bilər. Beləliklə, freym fikrin lingvistik təəcəssümü üçün həm mental, həm də verbal “tədarük” kimi çıxış edir. İkitərəfli əsasda o, sualıtı hissəsi mental anlayışlara və təsvirlərə uyğun gələn

aysberqə bənzəyir, səth hissəsi isə onların verbalizasiyasının linqvistik imkanlarına uyğundur.

Nitqin qavranılması və təfsiri bir-birilə əks istiqamətdə gedir: məndə bir obyektin və ya vəziyyətin təyin edilməsi repisientin şüurunda müəyyən obyekt və ya vəziyyət haqqında stereotip biliyi ehtiva edən müvafiq freymi aktivləşdirir. Bilik və dil strukturları arasındakı bu cür əlaqə göndəriciyə fikri tam şəkildə formalaşdırmağa deyil, çatışmayan elementləri repisientin özü tərəfindən tamamlanmasına ümid etməyə imkan verir (Novojilova, 2009: 34). Freym insanın düşünmə prosesində istifadə etdiyi mental struktur kimi, mətnin necə yaradıldığını və şərhini öyrənməkdə operativ anlayışa çevrilə bilər. Bu konsepsiyanın köməyi ilə mətnin ahəngdarlığını, onun semantik elementlərinin proqnozlaşdırıla biləcəyini izah etmək, həmçinin kontekstual gözləntilərin pozulması nəticəsində yaranan bu və ya digər təsirləri əsaslandırmaq mümkündür. Bundan əlavə, freym anlayışı informasiyanın müvafiq şəkildə təqdim edilməsindən ibarət olan mətnin janr və üslub xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Üslub anlayışının özü - janrın, ədəbi cərəyanın və ya konkret mətnin üslubu - xarakterik xüsusiyyətlər toplusu ilə ifadə olunan bir konseptdir. O, yaradıcılığında müəyyən janr strukturunu, parodiya və üslublaşdırma hallarında isə başqasının üslubunu rəhbər tutduqlarından savadlı oxucuların, eləcə də yazıçıların yaddaşında qorunub saxlanıla bilər.

Müəyyən bir hekayədən bəhs edən, hadisələrin ardıcılığından ibarət olan hekayə mətni, hər hansı vəziyyət haqqında biliklərimiz əsasında müəyyən dinamik sxem, bir növ makrossenari kimi təsəvvür edilə bilər. Əslində bədii mətn konsetlər silsiləsindən ibarətdir: “Konsept mental prosesdir, yəni o, bilavasitə şüurda gedən prosesdir və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyildir” (Əliyeva, 2022, 15).

Müəllifin fantaziyasında yaranan bu makrossenari dil vasitəsilə həyata keçirilən mikrossenarilər şəklində tədrisən açılır. Bədii mətnə düşüncə və ya bədii obrazı çatdırmaq üçün müəyyən bir konseptlə bağlı bütün biliklər tələb olunmur.

Kontekstdə, bir qayda olaraq, yalnız bir mənə aktualaşdıran çoxmənalı söz də buna bənzər bir şəkildə davranır. Bədii mətnə freym strukturunun verbal şəkildə necə ifadə olunduğunu və onun fərdi müəllif janr tərtibatına necə xidmət etdiyini bilmək üçün təmsil və məsəl janrlarına müraciət edək.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbli, Ə. (2021). Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 53 s.
2. Novojilova, K.R. (2009). Koqnitivnaya interpretasiya xudojestivennoqo teksta Vestnik Sankt-Peterburqoskoqo Universitetea Ser. 9, vip 1, 1 s.
3. Əliyeva, Z. (2022). Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı: Zərdabi nəşr, 15 s.

Samirə Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
akifnovruzov44@gmail.com

DİLÇİLİKDƏ FUNKSIONALİZM

Açar sözlər: *funksionalizm, dilçilik, fonem anlayışı, linqvistik forma, dilin ifadə vasitələri*

Keywords: *functionalism, linguistics, phoneme concept, linguistic form, means of language expression*

"Funksionalizm" termini bir sıra humanitar elmlərdə, ilk növbədə dilçilikdə, psixologiyada və sosiologiyada müəyyən metodoloji münasibətlər toplusunu təyin etmək üçün istifadə olunur. Dil elmində funksionalizm dilin fundamental xassələrinin funksiya anlayışına istinad etmədən təsvir edilə bilməyəcəyini müdafiə edən nəzəri yanaşmadır. Dilin ən əsas funksiyalarına kommunikativ (informasiyanın bir şəxsdən digərinə ötürülməsi vasitəsi kimi dil) və epistemik və ya koqnitiv (informasiyanın saxlanması və işlənməsi vasitəsi kimi dil) daxildir. Funksionalizmdə bir çox müasir tendensiyalar qarşılıqlı daha konkret vəzifə qoyur - linqvistik formanı onun funksiyaları ilə izah etmək (Shirokova, 2000: 97).

Linqvistik funksionalizm yalnız son iki onillikdə meydana çıxsa da, dilçilikdə, ehtimal ki, bütün tarixi boyunca müvafiq düşüncə məktəbi mövcud olmuşdur. Dil formasından bəhs edərkən danışanlara bu forma nə üçün lazım olduğu sualından mücərrədləşmək xüsusi səy tələb edir. Məsələn, zamanın qrammatik kateqoriyasının ən formal təsviri belə, adətən qrammatik zamanın real aləmdə zamanla hansısa şəkildə bağlı olması ehtimalına əsaslanır (Yusifov, 2017: 75).

Müasir funksionalizmin sələfləri arasında Rusiyada A.A.Potebnya, İ.A.Boduen de Kurtene, A.M.Peşkovski,

S.D.Katsnelson; Amerikada E.Sapir; Avropada O.Jespersen, V.Mathesius və digər “Praqa sakinləri” – K.Bühler, E.Benveniste, A.Martinet kimi alimləri saymaq olar. Funksionalizmin ilk proqram nəşrlərindən biri R.O.Yakobson, N.S.Trubetskoy və S.O.Kartsevskinin dili ifadə vasitələrinin funksional və məqsədyönlü sistemi kimi müəyyən etdikləri “Praqa Dil Dairəsi tezləri”dir (1929).Cümlənin faktiki bölünməsi konsepsiyasını təklif edən çex dilçisi V.Mathesiusun əsərlərində funksional fikirlər konkretləşdirilib.

1960-cı illərdə funksionalizm ideyaları fransız dilçisi A.Martinet tərəfindən ətraflı işlənib hazırlanmışdır. Dilin tarixi inkişafında ən mühüm amil kimi onun formalaşdırdığı və təsvir etdiyi qənaət prinsipi ən çox məlumdur. Bu prinsipə görə, dilin dəyişdirilməsi ünsiyyət ehtiyacları ilə insanın söylərini minimuma endirmək istəyi arasında bir kompromisdir.

Funksionalizmin müasir dilçilikdə yeri daha çox onun digər metodoloji yanaşmaya – formalizmə, xüsusən N.Çomskinin generativ qrammatikasına qarşı çıxması ilə müəyyən edilir. Generativ qrammatikanın müxtəlif versiyalarında linqvistik quruluş aksiomatik olaraq müəyyən edilir, universal qrammatika (linqvistik səriştə) isə anadangəlmə hesab olunur və buna görə də funksiyalar (istifadə) ilə izah olunmağa ehtiyac yoxdur və digər koqnitiv “modullarla” əlaqəli deyil və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci əsrin əvvəllərində formalizmin mərkəzi olan struktur anlayışı və buna uyğun olaraq "struktur" anlayışı və "funksional" anlayışı nəinki qarşı-qarşıya qoyulmur, əksinə tez-tez birləşdirilirdi. Məsələn, strukturalistlərin təqdim etdikləri fonem haqqında indi hamılıqla qəbul edilmiş anlayış ilkin olaraq hansısa funksional ideologiyaya əsaslanırdı: fonem dildə funksiyasına görə bir-biri ilə eyni olan fiziki səslərin məcmusudur (Vendina, 2001: 127).

Ədəbiyyat

1. Shirokova, A.V. (2000). Sravnitel'naya tipologiya raznostrukturnykh yazykov. M.: Dobrosvet.
2. Yusifov, M. (2017). "Linqvistik Tipologiya". Bakı: Elm və Təhsil.
3. Vendina, T.I. (2001). Vvedeniye v yazykoznaniiye. M.: Vysshaya shkola.

İÇİNDƏKİLƏR

Firuzə Kərimova	
Dildə qoşa sözlər və onlar arasında sintaktik əlaqə	5
Mələhət Qədirova	
Vasil Bıkovun yaradıcılığı Azərbaycanda	9
Aysel Şükürova	
Diskurs və intertekstuallıq	13
Şəlalə Binnətova	
Riyaziyyatın ibtidai kursunun ətraf aləmlə əlaqəli tədrisinə dair	17
Arzu Xəlilzadə	
Azərbaycan Respublikasının enerji siyasətində Heydər Əliyev dövrü	21
Aysel Şükürova	
İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsində peşəyönümlü mövzular	27
Xatirə Xələfli, Vaqif Vəkilov, Cavanşir Rəhimov, Dəstə Qasımova, Şəlalə Əliyeva	
Epidemiologiyanın tarixi tibbdəki müzakirələrin mühüm mövzusu kimi	31
Qənirə Mirzəxanlı	
Azərbaycan musiqisinin inkişafı və təbliği istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun rolu	34
Samirə Nurməhəmmədi	
Kiçikyaşlı məktəblilərin məsələ həlli prosesində riyazi bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması	38
İlhamə Xanəliyeva	
Bədii mətnin koqnitiv xüsusiyyətləri	42
Samirə Abdullayeva	
Dilçilikdə funksionalizm	46

İmzalandı: 18.09.2023
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 3.25 ç.v.
Sifariş: 668

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

